Antoni Pladevall i Font

A l'entorn dels orígens de l'orde de la Mercè

Resum

A principis del segle XIII la ciutat de Barcelona va emprendre una etapa d'augment de poblament, gràcies en part a una notable immigració de gent activa, una oligarquia de grans famílies i la creació d'hospitals, confraries, convents i esglésies. Entre les confraries més destacades hi ha l'*Almoina dels Captius,* que almenys des del 1219 dirigia Pere Nolasc, integrada per laics i preveres que recaptaven almoines per alliberar els captius fets pels sarraïns. L'ajut de destacats ciutadans i del rei la féu molt aviat la més notable de la ciutat i gràcies a Ramon de Penyafort el 1235 va rebre del papa Gregori IX la regla de Sant Agustí, que la convertiria en el futur gran orde de la Mercè.

Abstract

In the early thirteenth century, Barcelona underwent a period of population increase, thanks in part to a significant migration of active population, an oligarchy of large families and the creation of hospitals, fraternities, convents and churches. Among the most important fraternities we can find «The Alms Captives», ran by Pere Nolasc as early as 1219, which was made of seculars and priests, who collected alms to free the captives made by the Saracens. With the support of prominent citizens and King, it became the most notable fraternity in the city and, thanks to Ramon Penyafort, it was awarded the Rule of St. Augustine by Pope Gregory IX in 1235, which would help it become the high order of the Merce later on.

Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, LIII, 2011-2012, p. 25-34

Antoni Pladevall i Font

A l'entorn dels orígens de l'orde de la Mercè

L'any 2010, amb motiu de la celebració dels 775 anys de la confirmació pontifícia de l'orde de la Mercè, feta pel papa Gregori IX, em varen demanar, des del mateix orde, un text sobre els seus orígens. Aquest text va ser causa d'alguna petita polèmica i fou escrit en castellà perquè es volia publicar en una revista de l'orde. No em consta que es publiqués, per aquesta causa, traduït al català, és bàsicament el que aquí reproduïm.

El papa Gregori IX, en un rescripte que comença dient *Devotionis vestrae*, donat el 17 de gener del 1235, concedia a la pia associació, creada feia ja alguns anys a Barcelona per Pere Nolasc, que es regís per la regla de sant Agustí. Es féu això d'acord amb les disposicions del quart concili del Laterà del 1215 en el qual es prohibia la creació de noves regles per les moltes associacions o fundacions que es feien en aquell temps. Per aquesta causa el 1235 s'ha pres com la data de l'origen o fundació de l'orde de la Mercè. El nostre intent era documentar els orígens històrics de l'obra de Pere Nolasc i remarcar el paper cabdal de sant Ramon de Penyafort en aquesta concessió papal, cosa que sempre ha estat combatuda o posada en qüestió pels antics autors que han historiat l'orde.

Els orígens de la pia associació o confraria, composta bàsicament de laics i també d'alguns clergues, agermanats per l'ideal de rescatar els captius que es trobaven en terres sarraïnes o de moros, es troben envoltats, com els de

molts fets històrics medievals, per un vel de llegenda que serveix o que es va crear sovint molt més tard per explicar alguns fets o circumstàncies que no consten o silencien els documents. Això no treu importància al fet històric, més aviat revela l'interès que tenen els fets i posa en evidència que els antics cronistes, desconeixent els documents històrics existents o mancats d'aquests, recorrien a les tradicions o les inventaven per envoltar els fets reals d'un embolcall de fantasia.

Tot això es constata en examinar l'abundant bibliografia i les polèmiques sorgides entre els autors que han escrit aquests llibres, alguns de caire més aviat piadós que històric, sobre els orígens de l'orde de la Mercè i sobre els seus primers mestres i sants.

Avui dia l'erudit o el simple devot que es vulgui informar i documentar sobre l'origen i la història de la Mercè al llarg dels seus vuit segles, trobarà recopilada la principal bibliografia en dues obres bàsiques: la del mercedari Faustí Decoroso Gazulla Galve (Muniesa 1899-Barcelona 1938), que té per títol *La Orden de Nuestra Señora de la Merced. Estudios histórico críticos* (1218-1317), un volum de 567 pàgines, editat a València l'any 1985, obra que repeteix el mateix títol, no el mateix contingut, que la que va publicar a Barcelona, l'any 1934, l'editorial Lluís Gili; s'hi van aplegar els treballs més importants realitzats per aquest gran cronista de la Mercè al llarg de la seva vida. La segona obra i amb un sentit més crític, basada únicament en la documentació conservada, és l'estudi de James William Brodman *L'orde de la Mercè* (Barcelona, Quaderns Crema, Assaig 1990), de 268 pàgines, traduït de l'anglès per Jordi Ainaud, que es basa en la seva tesi de doctorat, més àmplia, defensada el 1974 a la Universitat de Virgínia, que té per títol *The trinitarian and mercedarian order.*

La primera recull la documentació bàsica i les afirmacions d'autors anteriors, passant-les pel sedàs d'una bona crítica, però sempre amb una posició més benèvola envers les tradicions que el segon autor, que fa un treball més àrid però totalment crític i fonamentat.

El tema concret que aquí es vol ressaltar, vinculat a la fundació de la Mercè, és la intervenció de sant Ramon de Penyafort en el orígens de l'orde, qüestió que ha estat objecte de polèmica entre dominics i historiadors de l'orde mercedari i que en el fons estem convençuts que ha estat un dels motius de la creació de sant Ramon Nonat, que sembla reduir-se

a un simple desdoblament de l'únic Ramon documentat, el de Penyafort. Aquest tema i en particular la vida i la historicitat de Ramon Nonat són els que em varen introduir fa anys en l'estudi de temes relacionats amb aquests sants dels quals vaig la donar una síntesi en els articles *Mercedaris*, *Ramon de Penyafort* i *Ramon Nonat* a la Gran Enciclopèdia Catalana, entre els anys 1976 i 1978, quan actuava com a assessor de la secció d'història eclesiàstica de Catalunya.

La Barcelona de principis del segle XIII

Abans d'entrar en els orígens de l'orde mercedari serà oportú donar una petita visió de com estava la ciutat de Barcelona el primer quart del segle XIII. La ciutat de principis del segle ha estat àmpliament estudiada, l'ha tractat sobretot Philip Banks en la seva tesi de cinc volums, presentada el 1980 a la Universitat de Nottingham i continuada per altres estudis seus dels anys 1984 i 1985 sobre l'etapa medieval de Barcelona, la seva topografia, poblament i context urbà. El resultat de les més recents investigacions se sintetitza en el segon volum de la *Història de la ciutat de Barcelona*, dirigida per Jaume Sobrequés, obra de diversos autors especialistes en la matèria, publicada el 1992 per Enciclopèdia Catalana i l'Ajuntament de Barcelona.

La ciutat de Barcelona havia experimentat un notable augment de població des de mitjan segle XII, que va fer que en poc més d'un segle passés de dotze o tretze mil habitants a més de trenta mil. Aquesta extraordinària creixença fou deguda sobretot a una continuada immigració de gent procedent de l'Espanya interior, d'Aragó i de Castella, però també en particular del Llenguadoc (Tolosa, Besiers, Montpeller, etc.) i fins alguns del nord d'Itàlia i de Grècia. Els primers s'ocupaven de treballs artesanals, sobretot teixits, però també de ganiveteria, sabateria, armes i adobament i treball de pells, etc., com ho indiquen els cognoms que varen adoptar molts dels nous barcelonins que eren els dels seus oficis o dels llocs de procedència. Alguns dels immigrants del Llenguadoc i d'Itàlia varen destacar com a comerciants i això va provocar una sovintejada presència de vaixells forasters que venien a comprar i vendre els seus productes a la ciutat i aviat consta també que alguns barcelonins posseïen vaixells propis amb els quals anaven a vendre productes a Bugia, Ceuta i altres ciutats de la Mediterrània.

A finals del segle XII es constata l'existència de barcelonins que es distingiren com a prohoms i foren ells els que establiren un primer govern de la ciutat dirigit per quatre cònsols o paers. Ells foren els que obtingueren privilegis reials al llarg del segle, sobretot els anys 1240 i 1265 quan consta ja el Consell de Cent, de tanta tradició a la ciutat. Més endavant augmentarà el nombre de jurats i va creixent l'existència una forta oligarquia o predomini de les grans famílies.

Al costat d'aquest progrés econòmic, formació del govern propi i vida ciutadana es va constatant també un constant augment en l'aspecte social i religiós com ho revelen les fundacions d'hospitals, el primer el de Marcús, per una família de mercaders d'origen grec, i l'hospital de Llebrosos, tots dos encara dins del segle XII. Els varen seguir els hospicis o hospitals de Sant Antoni Abat, el del canonge Colom el 1215, el de Pere Desvilar el 1256, precedits pel de Santa Eulàlia, documentat des del 1216, i per un hospital de pobres documentat ja el 1210, etc.

El progrés de la religiositat el posen en evidència les nombroses esglésies i hospitals existents i els nous que es construïren a la ciutat, al costat de les esglésies de vella tradició com els monestirs de Sant Pere de les Puel·les, Sant Pau del Camp, Santa Anna dels canonges del Sant Sepulcre, la catedral, Sant Just i Sant Pastor, Sant Miquel, la capella de Marcús, etc. Tots existien en el temps de Pere Nolasc i la seva Almoina per la redempció de captius, època particularment interessant en aquest aspecte religiososocial, car el 1226 es creava el primer convent de franciscans, el dels frares del sac de l'hospital de Santa Eulàlia, el dels hospitalers de Sant Joan de Jerusalem el 1205, els dominics el 1225, les monges de Santa Clara el 1233...

En aquest ambient d'una certa prosperitat material i també religiosa es movia Pere Nolasc, probablement mercader o fill de mercaders, una classe notable que va donar un fort impuls a la Barcelona medieval. El seu origen és un dels temes en els quals més s'hi ha ficat la llegenda que fa néixer Pere Nolasc en la població de les Santes Puelles, poble del Llenguadoc. No hi ha cap document que justifiqui aquest lloc de naixença, encara que algun vell cronista, com recull el pare Gazulla, ha volgut explicar el fet, també sense fonaments històrics, que fa néixer Pere Nolasc en un mas situat a l'entorn de Barcelona, propietat del monestir de Sant Pere de les Puel·les, on residien els seus pares.

La falta de documents per fixar el lloc i la data de naixement, i quan va començar la seva tasca o vocació per dedicar-se a la redempció de captius ha estat objecte de fantasies i relacions sense cap fonament. El que es dedueix de la vella documentació és que Pere Nolasc, almenys des del 1219, dirigia o estava al capdavant d'una confraria o associació formada per laics de famílies burgeses i piadoses i que també tenia el suport d'alguns sacerdots, de moment sense cap lloc de residència o ubicació, puix que en aquella data consta que va rebre alguna almoina. Algun temps més tard consta que el rei Jaume I els va donar l'Hospital de Santa Eulàlia.

El pare Gazulla, *op. cit.,* pàg. 39, sintetitza aquests inicis així: «Pedro y sus compañeros o cofrades de "La Limosna de los Cautivos", no consta que inicialmente tuviesen residencia fija puesto que reseguían las iglesias mendigando limosnas para su noble causa, hecho que cautivó la piedad del noble Ramón de Plegamans, quien poco después del 1232, les cedió un trozo de playa o terreno junto al mar para edificar un hospital que llevaría su nombre de Plegamans y el de la patrona Santa Eulalia, así parece confirmarlo el testimonio del rey Jaime II del 1310, donde se dice que eran laicos y vendían sus propiedades y andaban de iglesia en iglesia para liberar los cautivos.» Sobre aquest punt diu a continuació: «Dos documentos del rey Jaime II, uno fechado en Valencia el 4 de enero de 1301 y el otro en Barcelona el 20 de agosto de 1306 dicen en substancia nuestro abuelo –el rey Jaime I– con devoto y piadoso propósito les dio el hospital de Santa Eulalia de Barcelona y el escudo real para que lo llevasen debajo de la cruz... y algo más abajo a petición del mismo rey el papa Clemente les dio la regla de San Agustín.»

El problema de la captivitat de cristians en terres sarraïnes era un tema viu i angoixant a Barcelona per la presència del domini sarraí o andalusí en gran part de la península Ibèrica i en particular per la pirateria i els assalts a terres cristianes.

La documentació, sobretot els testaments, esmenta amb freqüència els donatius per a redimir captius, redempcions que inicialment eren dirigides per bisbes i sacerdots seculars i per mercaders que anaven a terres sarraïnes. Interessaven fins el mateix comte de Barcelona, car consta que el comte Ramon Berenguer III, el 1104, va concedir una espècie de monopoli a quatre jueus perquè poguessin rescatar esclaus a Tlemecen, Bugia i altres indrets del nord de l'Àfrica.

L'any 1198 el provençal Joan de Mata va presentar al papa Innocenci III el seu projecte de fundació del que seria l'orde de la Santíssima Trinitat o dels trinitaris per a redempció de captius, tasca que farien també altres ordes anteriors o coetanis amb el de la Mercè, segons consta de l'orde militar de Calatrava, que el 1214 tenia una casa o hospici a Évora, per acollir els captius que redimien.

És en aquest context que Pere Nolasc, dins la segona dècada del segle XIII, va formar amb altres piadosos barcelonins l'Almoina o confraria per a redimir captius que del segle XIV en endavant es convertiria en el gran orde religiós de la Mare de Déu de la Mercè.

La primera documentació d'arxiu que esmenta William Brodman, en l'obra citada al principi d'aquest treball, i que fa referència directa al fundador, és una disposició testamentària de Maimó Gombal, del 12 d'agost de 1230, en la qual disposa que es donin cent sous pel rescat de captius a fra Pere Nolasc (ACA Monacals 2679: 37 R.). El títol o categoria de *fra* que li dóna el document revela ja una organització i segurament la conformitat del bisbe de la ciutat. A partir d'aquest moment comença a trobar-se més documentació sobre Pere Nolasc i els seus companys. Tot el que es diu abans d'aquesta data sobre l'orde de la Mercè és fruit d'una tradició fins ara impossible de provar o bé cau dins la categoria de la llegenda.

L'aprovació papal de l'any 1235

Cloem aquesta visió sobre els inicis de l'orde mercedari, insistint en el discutit tema de la intervenció de sant Ramon de Penyafort en la creació de l'orde o almenys en la seva aprovació papal.

L'orde de la Mercè va néixer humilment com una confraria o associació de laics amb la missió clara i concreta de redimir captius. Ben aviat va gaudir de l'amistat i sens dubte l'ajuda del rei Jaume I, que els va concedir l'escut reial com a distintiu sota la creu, al·lusiva sens dubte a la Santa Creu, titular primitiva de la catedral juntament amb santa Eulàlia. Això explicaria la seva ràpida difusió pels seu regne, puix que abans de l'aprovació papal, entre el 1222 i el 1235, ja tenien cases obertes a Girona, Lleida, Tàrrega, Perpinyà, Tortosa i Vic i a finals del segle XIII el seu nombre arribava a vint, totes dintre dels dominis de la corona d'Aragó.

Les poques notícies segures d'algunes d'aquestes fundacions revelen que als seus inicis l'orde estava format bàsicament per laics, raó per la qual difereix poc dels ordes militars, bé que amb la dedicació o missió específica d'aplegar diners per a la redempció dels captius. Per aquesta raó té una importància especial, fins a merèixer la categoria de fundació, la data de 1235, que marca el moment en què adopta la regla de sant Agustí i així entra plenament en el marc jurídic d'orde religiós, d'acord amb les disposicions del quart concili del Laterà.

Innocenci III (1198-1216) marca el moment més brillant del prestigi papal i de l'Església medieval. A ell es deu l'alliberament de l'Església del poder secular i la primera legislació sobre la vida religiosa i aspectes de la vida civil, car es donaren principis i decrets sobre pràctiques i conductes dels fidels. Per al nostre estudi és sobretot interessant el cànon 13 que disposa que no es creïn noves regles per a les cases o institucions religioses que s'erigeixin de nou, sinó que s'adoptin regles ja existents com la benedictina, la cartoixana, la de sant Agustí o altres de menys volada.

El papa Innocenci morí un any després del concili i fou el seu successor el papa Honori III, el qual començà a posar en pràctica les disposicions conciliars, però a causa de la seva ràpida mort i algunes intrigues internes, el mèrit de fer respectar el concili i fer-lo posar en pràctica recaigué sobretot en el papa Gregori IX (1227-1241), nebot d'Innocenci III.

Per fer aplicar les normes conciliars va enviar legats papals a la majoria de regnes cristians. A la península Ibèrica Joan Halgrin, bisbe d'Abbeville i cardenal de Santa Sabina, que reuní concilis entre el 1228 i el 1229, als diferents regnes; el del regne d'Aragó a Lleida el 1229.

El legat papal va prendre com a secretari el jove sacerdot i canonge de la catedral de Barcelona, Ramon de Penyafort, el qual havia fet estudis de dret a Bolonya. Acabada la seva missió aquest es quedà a Roma i fou presentat al papa Gregori IX, que se'l va quedar com a penitencier i confessor seu. Per disposició del papa va recopilar tots els antics decrets papal, que sota el nom de Decretales es varen començar a difondre a partir del 1234.

Ramon residia pràcticament a Roma, però va mantenir sempre relació amb Barcelona i els nostres reis fins que, cansat i malalt, el 1236 va retornar-hi, va professar en l'orde dominicà i va entrar en el convent de Santa Caterina, que havia estat fundat el 1225.

És lògic que Ramon de Penyafort, sempre vinculat amb Barcelona i particularment amb el rei Jaume I, tretze anys més jove que ell, conegués Pere Nolasc i la seva obra i que amb ell hagués tractat l'aprovació papal de la seva fundació. Es pot pensar que aprofitant la seva estada a Roma i la seva estreta relació amb el papa, directament o a través del rei Jaume demanà al papa una regla, la de sant Agustí, per als seus frares o companys de religió.

Tot això pot semblar una simple suposició, però el vincle de sant Ramon amb l'orde de la Mercè ha estat sempre reconegut. Recordem només la tan popular relació de l'aparició, el 2 d'agost de 1218, de la Mare de Déu de la Mercè al rei Jaume I, a Pere Nolasc i a Ramon de Penyafort. Aquesta aparició cau dintre del camp de les llegendes o tradicions venerables. Però hi ha un altre document més fidedigne per sustentar el que abans s'ha exposat.

Es tracta de la relació que consta en un manuscrit anònim, conservat a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona (ms. 20-3-19), que s'atribueix al frare dominic i inquisidor Nicolau Aymerich, en què s'inclou una vida de sant Ramon de Penyafort. En el capítol 12 d'aquesta vida, que té per títol *De ordine Misericordie Captivorum*, llegim: «Consulente igitur fratre R.[Raimundo] ac sumo pontifice, inchoatus fuit ordo ille. Cuius ordinis fratres predicte multipliciter profecerunt», que traduït equival a «Amb el consell, per tant, de fra Ramon i amb l'aprovació del summe pontífex, va tenir origen aquest orde. Els germans de dit orde varen progressar en gran manera».

Si tinguéssim només aquest text sobre els orígens de l'orde en deduiríem que aquest fou fundat únicament per Ramon de Penyafort i el papa, cosa evidentment falsa, però almenys deixa clar que era viu, el segle següent a la mort dels fundadors, el record de la gran intervenció de sant Ramon de Penyafort que s'han esforçat a negar o disminuir durant un parell de segles els cronistes de l'orde, contra alguna exageració dels seus opositors, sovint frares dominicans.

És per tant evident que el gran sant i jurista Ramon de Penyafort és qui va demanar al papa que concedís als mercedaris la regla de sant Agustí, cosa que era evident per als coetanis i gent de l'edat mitjana. Serà després de la gran expansió de l'orde mercedari, sobretot al nou continent, quan no es voldrà reconèixer aquesta primera relació amb els dominicans i derivaran vers el nou o creat sant Ramon Nonat la veneració que inicialment tenien vers el sant Ramon jurista.